

Aleksas GIRDENIS

Vilniaus universitetas

ŠIAURĖS ŽEMAIČIŲ *mē:sà* ‘MĖSA’ – VELDINYS IŠ **mensá?*

I

§ 1. Šiaurės žemaičių tarmės rankraštiniame paminkle „Purpura iszganima mukos Jezusa“ (toliau – „Purpura“), parašytame Kretingos šnektos pagrindu maždaug XIX a. viduryje ar kiek vėliau¹, žodžių kamieno balsis, kilęs iš **ē/*en*, nuosekliai žymimas raide <ę>. Tai matyti kad ir iš šių atsitiktinai paimtų pavyzdžių:

atgręszk akis szyrdyis mona nu pageidyma wysokiu apdaru swietyszku 89v₂₉ ‘atgręšk akis širdies mano nuo pageidimo visokių apdarų svietišku’²; *akiu mona neatgręszczo*³, *ausu neoždaritio* 64v₁₂ ‘akių mano neatgręžčiau, ausų neuždaryčiau’; *isz cielos szyrdyis atsygręsztumem* 128v₂₅ ‘iš cielos širdies atsigręžtumėm’; *kad jau tawys ne bapkięstu, nekarotu tawys* 219r₁₈ ‘kad jau tavęs nebeapkęstų, nekorotų tavęs’; *szyndyina nekoryi apteks raupais nekoryi pasziels, nekoryi nuskięs* 276v₇ ‘šiandieną nekurie (= kai kurie) apteks raupais, nekurie pašėls, nekurie nuskęs’; *O Skięstos kraujusy tawa nekaltas Awyneli* 169v₂₀ ‘o skęstąs kraujuose Tavo (= savo) nekaltas Avinėli!’; *Panely <...> raskaziusy žmoni Skięstonti* 285r₂₄ ‘panelė, <...> raskąžiuose žmonių skęstanti’; *asz tawi*

¹ PURPURA ISZGANIMA MUKOS JEZUSA Ant Dynu Deszimtyis Iszdalita Yr pri Ant apmyslyiema o Dwasyszkas wargusy patiekas, Nobažnam Skaititojou. Metusy 1707 nu W.I M X. ALEKSANDRA DAWGIALY S. Thl. Koznadyie Ordynaryina Wylniuj Dwases Z K M. AFIERAWOTA Ant wysodydiausi Troszkiyma Dusziu Apmyslyiymy tos Mukas milyntiu Storony K. JUZAPA GRYGALAUS SZYMAKA S. Thl: aktualna Bakalarza, topatyis Zoka[na] Kozn: so pazwaleny Wiresnibys. PARDROKAWOTA Diel pazitka Dwasyszka ir par[t]lumoczita isz Lynkiyska at Zemajty[szka] (LLTIB RS, sign. f. 11–356). – Dėl šio rankraščio chronologijos ir tarmės žr. A. Girdenis, Rankraštinės *Purpuros* chronologiniai santykiai su 1759 metų *Žyvatu*, – Archivum Lithuanicum, VII, 2005, 17–44.

² Tekstų ir tarminių pasakymų atkarpos pateikiamos su vadinamuoju filologiniu vertimu: atisakoma specifinių tarminių galūnių ir nenuoseklių morfonologinių reiškinių, bet išlaikomos sintaksės, žodyno bei žodžių darybos ypatybės. Žodžių reikšmės (skliaustuose po lygybės ženklą) aiškinamos tik išimtiniais atvejais. Atskirų žodžių pavyzdžiai transponuojami tradiciškai – bet tik tada, kai transponavimas nesukuria tokių formų, kurios niekur nėra egzistavusios ir neegzistuoja.

³ Ą išlaikytas dėl š progresyvinio poveikio. Šiaip tariamosios nuosakos vienaskaitos pirmasis asmuo visada baigiasi *-tio* (plg. *neoždaritio* ~ *ne-oždarī-tiō* ‘neuždaryčiau’; smulkiau žr. A. Girdenis, Rankraštinės *Purpuros*..., 23–25 [§ 7]).

dydiaus iszczidisio, tawa zabangais tawi paspęsio 186v₂₀ ‘aš tave didžiaus iščydy-siu, tavo žabangais tave paspęsiu’; *Konygs wondynio szwęsto krapyi* 194r₅ ‘kuni-gas vandeniū švęstu krapija’, *dyina ana bowa paszwęsta Iszpažintojems, o ne Mucelninkams* 297r₁₇ ‘diena ana buvo pašvęsta išpažintojams, o ne mūčelninkams’; *Wejda tawa <...> ysztęs kajpo garborios Skura szonyis padwiesosi* 167r₃ ‘veida tavo <...> ištes kaipo garbوريوس (= kailiadirbys) skūrą šuns padvėsusio’; *Rożon-czio nutęse szuwi pawietres bada ir wajnos* 88v₆ ‘rožančiumi nutęse šūvį paviet-rės, bado ir vainos’.

Ta pati grafema (tiesa, pramaišiu su <yi> = *ei*, pvz.: *szokiyis* 80r₁₁ ~ *šúokęis* ‘šokęsis’, *stojyis* 229v₇ ~ *stúojęis* ‘stojęsis’) rašoma ir nepriešdėlinių būtojo kartinio laiko sangrąžinių dalyvių vienaskaitos vardininko galūnėse: *siedęs pri stala tary i Anus* 72r₂ ‘sėdęsis prie stalo tarė į anuos (= tarė jiems)’; *i žemy szwęta i Jeruzolo lej dęs* 123v₁₉ ‘į žemę šventą, į Jeruzolių leidęsis’.

§ 2. Visi šios rūšies pavyzdžiai (kaip ir 1759 m. „Ziwate“⁴), be abejo, buvo ta-riami su nosiniu priešakinės (tam tikrais atvejais – turbūt ir vidurinės) eilės viduti-nio pakilimo balsiu *ē*ⁿ (*àdgręⁿšk ~ atgręžk, nebakpęⁿstę ~ nebakpęstę* ‘nebeapkęs-tų’, *nùškęⁿs ~ nuskęs, paspęⁿšę ~ paspęsiu, siedęⁿs ~ sėdęs[is]...*), veikiausiai ga-lėjusiu bent fakultatyviai kaitaliotis su atitinkamu dvigarsiu. Tokį tarimą tiesiogiai rodytų parašymas *katalyku wyns radyns Zokana Koznadyiu* 62v₁ ‘katalikų vie-nas radęsis zokano Koznadijų’, nes <y> „Purpuroje“ visada reiškia *ę* (*ra-dyns = ràdęns ~ rãdęs[is]* – plg. *dydyly* 3r₂₀ ~ *dę.dęlę* ‘didele’, *tykryie* 27r₂₁ ~ *tękrę-ję* ‘tikrieji’, *wysos swiets* 39v₁₁ ‘visas svietas’). Dabartinė Kretingos šnekta, kaip ir visas centrinis šiaurės žemaičių arealas, čia turi denazalizuotą *ē*, kurio konkre-tesnės savybės labai priklauso nuo pozicijos: dabar, pavyzdžiui, sakoma *prã-gręšk ~ pragręžk, nebakpęstę ~ nebakpęstę* ‘nebeapkęstų’, *nùškęs ~ nuskęs, pa-spęšę ~ paspęsiu, siedęs ~ sėdęs[is], ràdęs ~ rãdęs[is]* ir pan.

§ 3. Ypač įsidėmėtina, kad raide <ę> rašomas ir atvirasis nosinis *ē* (= *ēⁿ*), vėliau denazalizuotas į *ē*: *Ach newdzięczninkiy kaipo dręsi⁵ tejp sakity* 221r₂₀ ‘ak, nevdzienčninke (= nedėkingoji), kaipo dręsi (= drįsti) teip sakyti?’; *Zwaidzie <...> isz wyitas pabiegosi gięsi⁶* 187v₁₁ ‘žvaigždė, iš vietos pabėgusi, gęsta’. Plg.

⁴ A. Girdenis, D. Girdenienė, 1759 m. „Ziwato“ indeksas, Vilnius, 1997, 25–27 (= A. Gir-denis, Kalbotyros darbai (toliau – KD), III, Vilnius, 2001, 298t.).

⁵ Tokią esamojo laiko formą vartojo jau Martynas Mažvydas: *Afch binau ir tatai dręfu czia fakiti* Mž 10₁₇ ‘Aš žinau ir tatai dręsu (= drįstu) čia sakyti’.

⁶ 1759 m. „Ziwate“ *yragęs ~ gęsa* – taisyklingas intarpinis veiksmazodis, dar neturįs stiprina-mojo kamiengalio *-sta* (*wyju Aniołu yr Szwętuju cudnastyjs przjz cudnasty Marios Pannos gięs* ZCh 297₉₋₁₀ ‘visų aniolų ir šventųjų cūdnastis prieš cūdnastį Marijos panos gęsta’).

dabartinių šiaurės žemaičių: *u̯oꝛ* ^(a)š vės | *n a - ĭž dr ê · s ū* | | *à n ū oꝛ* ₁ *t à t à* | *k l à u s t* ⁶ \ Jdr ‘o aš vis neiždrėsu ano (= jo) tatai klausti’; *n o* ₁ *k à d t a š t ū o k s* | *n à d r ō · s ō s* \ || *v è (s) |* | *ž a d ō* ₁ *s a k i t* ⁷ | | *ę* ₁ *n à d r ê · s ō* \ Pln ‘nu, kad aš toks nedrąsus: vis žadu sakyti – ir nedrėsu’; *n ū o r* *v ā · k s* *p r a š i t* ^(e) | | *n è d r ê · s* \ ‘nori vaikas prašyti – nedrėsa’ Trk; *j a u* *g ẽ · s (t)* ⁷ *t a* *ò g n è s* | *ì m è s (k)* *k ū o k* ⁸ *š á . k a l* \ t. p. ‘jau gęsta ta ugnis – įmesk kokį šakalį’; prie šių pavyzdžių šlyja Tirkšlių apylinkėse girdėti *n ū š v ě · š t* ~ *nušvėžta*, *s ū t r ě · š t* ~ *sutrėšta* (plg.: *nušvėž*^a ~ *nušvėžo*, *sutrėš*^a ~ *sutrėšo*, *l ū · b* ₁ ‘*n ū š v ě š* ‘nušvėždavo’, *l ū · b* ₁ ‘*s ū t r ě š* ‘sutrėsdavo’⁸), taip pat tokios daug kur fakultatyviai svyruojančios esamojo laiko lytys kaip *r ê · ž* || *r ě · ž* ‘režia’, *t ě · s* || *t ě · s* ‘tęsia’.

§ 4. Nuo apžvelgtųjų nuoseklių atvejų kategoriškai skiriasi *m ē s o s* pavadinimas. Visi septyni šio žodžio pavartojimai „Purpuroje“ rašomi su *n e n o s i n e* <e>: *p e t i u s* *s a w a* *t e j p* *d y s c y p l i n o* *s o p l i e s z y*, *k a d* *m e s a* *n u* *k a w ū* *a t k r y t y n i e j y* 255_{V12} ‘pečius savo teip disciplina suplėšė, kad mėsa nuo kaulų atkritinėjo’; *n i e k u m e t* *n e w a l g i y* *m e s o s*, *w y s a s* *d y i n a s* *l i g* *m e t u* *p o s t y n i n k a w a* *q n t* *d o u n a s* *i r* *q n d y n s* 80_{V23} ‘niekuomet nevalgė mėsos, visas dienas lig metų postininkavo ant duonos ir vandens’; *l y n c i u g s* *k r a u j y r* *m e s o s* *k u n a* *a n o s* *p y l n s* 179_{V14} ‘lenciūgas kraujo ir mėsos kūno anos (= jos) pilnas’; *s z m o t e l i* *m e s o s* <...> *i e m y* *i* *l ū p a s* 296_{r5} ‘šmotelį mėsos ėmė į lūpas’; *m e s a* *w e j d a* *n u* *k a u ū* *p l i e s z y* 54_{r19} ‘mėsą veido nuo kaulų plėšė’; *n e* *d o u n a* *a l e* *m e s a* *ž m o n u* (!) *w a l g o t* *i r* *k r a u i* *g i e r a t* 72_{r10-11} ‘ne duoną, ale mėsą žmonių valgot ir kraują geriat’; *q n t* *s r i e n u* *g i e l ž y i s* *i o u s t a*, *k o r y n* *k u n s* *a p a u g a* *m e s o* 226_{V11} ‘ant strėnų geležies juosta, kurią kūnas apaugo mėsa’.

Iš šių pavyzdžių galima surinkti beveik visą vienaskaitos paradigmą:

V. *mesa* 255_{V12}

K. *mesos* 80_{V23}, 179_{V14}, 296_{r5}

N. —

G. *mesa* 54_{r19}, 72_{r10-11}

Įn. *meso* 226_{V11}

Vt. —

Kaip matyti, svarstomasis žodis nė apsirikus neparašomas su <ę> (**męsa*, **męsos*...) – nekreipiama dėmesio net į koartikuliacinę šaknies balsio nazalizaciją,

⁷ Jaunesnieji tirkšliškiai pasako ir *gęst*; toks šaknies balsis atrodo seniai įsitvirtinęs dalyviuose – girdėta sakant tik *ūgn* ⁱ *gęstōnt*^e ‘ugnj gęstančią’. Sofijos *Vasiliauskaitės-Adomaitienės* liudijimu, Kretingos tarmės (ne šnekotos!) plotui priderančioje Kurmaičių apylinkėje esą *gẽ·st* (greta *kẽsas* ~ *kẽsas* ‘kemsas’ ir pan.).

⁸ Dabartinės šnekotos atžvilgiu lytys su *l ū · b* – jau archaizmai. Net gana nejauni žmonės dabar veikiau sakytų, pavyzdžiui, ne *l ū · b* ₁ ‘*s ū t r ě š*’, o *sutrėžda*_u.

neišvengiamą greta nosinio priebalsio (t.y. pozicijoje [m]—). Jame nebuvo nei nosinio balsio, nei atitinkamo dvigarsio (*en* ar *eN*⁹). Vadinasi, vienaskaitos vardininkas galėjo būti tariamas tiktai arba *mīēsà*, arba *mē·sà*, arba pagaliau *mēsà*.

§ 5. Trečiosios alternatyvos – su trumpuoju *e* – neremtų nė viena lietuvių kalbos tarmė, todėl ji atmetina iš karto. Kiek tikresnė pirmoji galimybė (*mīēsà*) – bent jau kaip variantas, nusižiūrėtas iš aukštaičių. Bet atsisakyti reikia ir jos, nes, pirma, „Purpuros“ tekstas per daug žemaitiškas, kad jame galėtų būti suaukštaitinti visi tokio kasdieniško žodžio atvejai, ir, antra, polifongas *ie←*ē* (= bk *ē*) rašomas tik įprastiniu digrafu, – pavyzdžiui, su *<ie>* yra visos rankraštyje pasitaikiusios žodžio *ménuo* (tarm. *míenōu*) lytys: *mienesi* 5v_{9,13,17}, 78v₂₇ ‘mėnesį’, *mienesy* 22v₁₉ ‘mėnesio’, *Mienou* 206r_{2,7} ‘mėnuo’, *mienesiu* 306r₁₂ ‘mėnesių’.

Nori nenori reikia rinktis antrąją versiją: mėsos pavadinimas „Purpuros“ tar-mėje turėjo ilgąjį *n e n o s i n i* šaknies balsį *ē*. Minėtosios tekste pasitaikiusios to žodžio lytys interpretuotinos taip:

V. *mē·sà*¹⁰

K. *mē·sūos* || *me·sūos*

N. —

G. *mē·sa*

Įn. *mē·sò*

Savo sinchronine fonologine verte šių formų *ē* turėjo būti toks pat kaip garsas, suvienbalsėjęs iš *ei*, pavyzdžiui, formose *krewaj* 63v₂₄ ~ *krã·vã* ‘(vns. naud.) kreivai’, *krewoms* 137v₄, 249v₂₄ ~ *krã·vūoms* || *kre·vūoms* ‘kreivomis’, *krewaj* 59v₂₁, 135v₁, 237v₁ ~ *krã·vã* || *kre·vã* ‘(prv.) kreivai’¹¹.

§ 6. Toks mėsos pavadinimo bei jo vedinių šaknies balsis būdingas ir dabartiniams šiaurės žemaičių šnektoms¹² – tai gerai matyti kad ir iš šių rišlios kalbos pavyzdžių:

⁹ Simboliu *<N>* žymimas (ir žymėtinas) vadinamasis nosinis glaidas – tiksliau neapibrėžiamos artikuliacijos nosinis-burninis sklandusis priebalsis (apie jį žr., pvz., J. B l e v i n s, *Evolutionary Phonology: The Emergence of Sound Patterns*, Cambridge, 2004, 121f.). Šiaurės žemaičių šnektose tokia iki šiol neminėta artikuliacija tikrai pasitaiko, – ko gero, net gana dažnai.

¹⁰ Kretingiškiai taria veikiau *mē·sà* negu *mē·sà*, bet šiame straipsnyje taip rašoma tik rišlių frazių pavyzdžiuose. Kitur pasirinkta transkripcija *mē·sà*: ji tradiciškesnė, malonesnė akiai, geriau atstovauja visiems šiaurės žemaičiams ir, svarbiausia, leidžia išvengti tokių įkyrių keimarinių parašymų kaip *mē·sà* / *mē·sà*.

¹¹ Su *<ej>*, *<ei>* šių žodžių šaknis parašyta tik po vieną kartą: *krejwy* 167r₈ ‘kreivi’, *kreiwai* 279r₂₁ ‘(prv.) kreivai’.

¹² Išskyrus, žinoma, idiolektus, labai smarkiai paveiktus bendrinės kalbos: juose sparčiai ima rasti *mīēsà*.

a) kretingiškaiai: *ùzdrà.ustàr̥ | m̥.ẽ.s̥ | vâlgî.t̥ | sũ.p̥ẽinũ | vâlgî.t̥* End ‘uzdrausta mėsa valgyti, su pienu valgyti’; *v̥ẽs̥r̥ | i.bi.kũok̥ | gi.v̥ẽ.nẽm̥ | ðĩ.ẽ.(s) | žmũogĩ.st̥(ẽ) | ẽ.kàps̥r̥ | jau.m.ẽ.s̥(ã) | Jdr | ði by koki gyvenimą įeis žmogysta ir keps jau mėsa’; *no.k̥õ.ã.r̥tã.s̥ | tẽn | kuo.nũors̥r̥ | a.m̥.ẽ.s̥.ẽ.s̥.k̥ | bũ.s̥. | p̥àdĩet̥* Kl ‘nu, kartais ten ko nors ar mėsiško bus padėta’; *kõr.bõ.ũr̥ | m̥.ẽ.s̥(ã) | ðkàst̥ | bõ.ũr̥ | tuoki.dõ.ubĩẽ | || jau.bõ.m̥¹³ | tõn.m̥.ẽ.s̥(ã) | isẽjĩem̥(ẽ) | v̥ẽskõn̥* Pln ‘Kur buvo mėsa įkasta, buvo tokia duobė. Jau buvom tą mėšą išsiėmę, viską’; *ẽ.grũ.dũr̥ | d̥.ã.v̥(ẽ) | ẽ.m̥.ẽ.s̥.ũ | õs̥ | d̥.ã.ũ(ẽ) | ẽr.kã.usũs̥r̥ | re.ik̥.ẽ.ĩ(ẽ) | statĩ.t̥(ẽ)* Plt ‘ir grūdų davė, ir mėsos davė (valdziai), ir kiaušius reikėjo statyti’; *v̥ẽskàs̥ | ðr̥ | brõ.ngũ.š̥ | čæ | m̥.ẽ.s̥.in̥.ĩ.e | aš.nebvãlgã.ũ | m̥.ẽ.s̥.ũ | s̥* Slnt ‘viskas yra brangus čia, mėsinėje, – aš nebevalgau mėsos’; *d̥.ẽ.d̥i | dr̥.õ.sk̥ | s̥ | ẽbõ.ĩ.s̥ | š̥.š̥.nã.k̥ | ð | nõĩ.ẽ.r̥.ã | kã.r̥tã.s̥r̥ | kuok̥ | st̥eklã.l̥ | š̥nã.p̥.ẽ.s̥ | ðn̥p̥ẽlĩ¹⁴ | tãd̥ | ana.tũok̥ | jõ.u.rũ.žãũ | lãikũos̥ | ta.m̥.ẽ.s̥.ã* Plng ‘dedi druskos, cibulės, šešnako; nu, ir kartais koki stiklalį šnapšės intpili (užpili) – tad ji tokia juo (= labiau) rūžava laikosi, ta mėsa’;*

b) telšiškaiai: *ĩšv̥.ẽ.rs̥ | jau.k̥.õ.kũos̥ | p̥.õ.tr̥ | s̥ | užjĩest̥ | kãũ.š̥r̥ | ẽ.tũos̥ | m̥.ẽ.s̥.ũ | s̥ | šãltũos̥ | pĩ.rã.g̥r̥* KlvrŽ ‘išvirs jau kokios putros užėsti, kiaušių ir tos mėsos šaltos, pyrago’; *špĩẽs̥r̥ | ú.kĩn̥ĩ(õ).kã | ð | iš̥ | m̥.ẽ.s̥.ũ | õ | s̥ | pĩ.š̥ | lĩ.t̥ | jãũ | m̥.ẽ.s̥.õ | s̥ | ras̥.ũ* Sd ‘(ora) spės ūkininkai iš mėsos: prieš lietuį jau mėsos rasoja’; *v̥.ẽ.d̥õũ | ð | ãũg̥(ã) | anãm | tũok̥.ẽr̥ | ž | õnr̥t̥ | p̥lãũt̥.ẽ | || tũok̥.ẽ | m̥.ẽ.s̥.ã | žẽml | viduj augo anam(= jam) tokios – antri plaučiai – tokios mėsos’; *ĩšp̥lĩẽ.ẽ | tu.goz̥.ẽ.k̥ | s̥ | s̥ | v̥.ẽ.s̥.õ | m̥.ẽ.s̥.õ | ð | Trk | ‘išplėšė tą guziką su visa mėsa (t.y. su audeklo gabalu)’; *lã.kst̥(ã) | pãr.kẽi.mũs̥ | kap̥ | m̥.ẽ.s̥.in̥.ĩ.n̥.k̥(ã) | šõũ* t. p. ‘laksto per kiemus kaip mėsininko šuo’ (ẽr̥ asimiliuotas iš *e*¹⁵, plg. dar: *õns.pri.žĩ.dũ.tẽn.m̥.ẽ.s̥.in̥.ĩ.e | d̥.ẽ.r̥b̥(ã) | ‘anas (= jis) prie žydų ten mėsinėje dirbo’¹⁶.***

¹³ Redukuotas formos *bõũõm* variantas, ypač dažnas atliktinių laikų makroformose (plg. A. Girdenis, Stratifikacinis lietuvių kalbos morfologijos modelis [1984], – KD II 296).

¹⁴ Plg. daugelio šiaurės žemaičių *õn(t)p̥ẽlĩ/õn(t)p̥ĩli ~ aĩtp̥ĩli* ‘užpili’. Priebalsis *t* numanomas iš *n*, nepatyrusio „standartinės“ asimiliacijos [*n*] → [*m*]/[–*p*].

¹⁵ Toks pat *ẽ*, asimiliuotas iš *ẽ*, yra senoviniame penktadienio pavadinime *p̥.ẽ.tn̥ĩ.ẽ(ẽ)*, plačiai vartotame, pavyzdžiui, Židikų, Pikelių, Vieksnių, Akmenės apylinkėse. Balsių asimiliacijos padarinys yra ir toliau minima alsėdiškių *p̥ĩetn̥ĩ.ẽ(ẽ)* (|| *p̥.ẽ.tn̥ĩ.ẽ(ẽ)*), didžiajame „Lietuvių kalbos žodyne“ kažkodėl pateikta *p̥ẽtn̥yčios* straipsnyje su nekorektiškai transponuotu pavyzdžiu *Didžioji p̥ẽtn̥yčia (paskutinis penktadienis prieš Vėlykas)*. (Čia ir toliau remiamasi internetine LKŽ versija – kreiptasi adresu <http://www.lkz.lt/startas.htm>).

¹⁶ Variantas su ilguoju vienabalsiu pastebėtas ir kai kuriose pietų žemaičių varniškių šnektose, pvz.: *alẽ.jãũ.lĩ.ã.sũõr̥ | kĩ.ĩ.kũ.r̥ | gi.vã.ẽ.ũ | tẽn.m̥.ã.sũõ! || ta.p̥.ãš̥.nabgã.lẽ.jãũ | tuos.m̥.ã.sũõ | s̥ | bavãlgĩ.t̥* Šv ‘Ale jau liesoje kiek tų gyvačių ten mėsoje! Taip aš nebegalėjau tos mėsos bevalgyti’. Taip pasakoma net Kvėdarnoje, kur daug tikėtinesnis atrodytų *ẽ* ar *ẽ*, pvz.: *m̥.ẽ.s̥.ũõ | s̥ | ta.nã.d̥ẽũ(ẽ)* ‘mėsos – tai nedavė’. Kita vertus, literatūroje kartais minima rietaviškių *m̥.ẽn̥sã* gali būti tiktai arba atsiktinė individuali hiperkorekcija gretimų šnektų *m̥.ẽn̥sã* atžvilgiu, arba kažkieno neatidaus įsiklausymo vaisius.

Ir šiais atvejais \bar{e} nesiskiria nuo fonemos, atsiradusios dėl *ei* vienbalsėjimo. Apie Rietavą, Endriejavą, Veiviržėnus, Judrėnus, Vėžaičius ji randama vos ne kiekvieno žodžio kamiene¹⁷; kitur su *ei* → \bar{e} tariami tik kurie ne kurie žodžiai: beveik visuotiniai – *gr̥ēpt̥* ~ *gr̥ēibt̥* ‘liesti, griebti’, *kr̥ē̄us* ~ *kreivas*, *r̥ēk* ‘reikia’, *sv̥ēks* ~ *sveikas*, *š̥ēv̄à* ~ *šėivà*; gana plačiai – *ē̄t̥* ~ *eiti*, *gr̥ē̄ts* ~ *greitas*, *kr̥ē̄dà* ~ *kreidà*, *kr̥ē̄pt̥* ~ *kreipti*, *l̥ē̄st̥* ~ *léisti*, *skl̥ē̄st̥* ~ *skleisti*, *š̥e.m̄nà* ~ *šeimyna*.

§ 7. Būtinai pasakytina, kad fonema / \bar{e} / esti ir kitos kilmės.

1. Gana dažnas fakultatyvus *e* (greta *en*) prieš būsimąjo laiko formantą *-s/-s’-*, pvz.: *k̥ēikl̥_tō_č̣à* † *kō_mōn_dō̄s̄i ḳōn̄l* † † *nu_p̣a_r_ṿēn̄*^(a) † *g̣i.ṿé.s̄âm* Jdr ‘kiek tu čia ką man duosi, ką – nu, per vieną (= drauge, kartu) gyvensim?’; *žm̄ōnis̄* † † *ḷōb_tur̄iesḷ_tōn_â_rkli* † *tēn_kam̄* † *ṿēina* † *dōḷ k̄uōk̄’s̄_jau_tēn* † *k̄ap̄_kam̄* † † *kas_n_u_s̄e_g̣i.w̄ê.s̄l* t. p. ‘žmonės turėdavo tą arklį, ten kame vieną du kokius jau ten, – kaip kame kas nusigyvens’; *jug_ḷē̄p_ves̄*^(a) † *ōm̄z̄*^(e) † † *nep̄á_r̄g̣iv̄ê.s̄ō* † † *r̄ēk̄* † *v̄eiz̄ēt̄*^(e) † † *p̄ūor̄*^a † Sd ‘juk teip visą amžių nepergyvensiu – reikia veizdėti porą’; galimas jis ir *-sta* kamieno veiksmazodžių esamajame laike, plg. *žm̄ūoḡōs̄_kap̄as̄ê.stl* † † *i_bez̄žūon̄*^(e) † *p̄av̄ērst* Trk ‘žmogus, kai pasensta, į beždžionę pavirsta’; *k̄at̄_tō_bran̄ē*^(e) † † *i_n_e-s̄ē.s̄t̄i*¹⁸ † *n̄ēməz̄!* Žeml ‘kad tu, Branele (≈ Bronele), ir nesensti nēmaž!’.

2. Fonemą / \bar{e} / ← *ia*, *a*¹⁹ (t. y. ilgąjį \bar{e} arba kokį pozicinį jo atitikmenį) turi (ar bent seniau turėjo) keletas skolinių. Ji randama pavardėje *dēmōnts*, tikriausiai kilusioje iš lenkų *diament* ‘deimantas’ ar vokiečių asmenvardžio *Diamant*²⁰, senajame penktadienio pavadinime *p̄ēt̄n̄*^{č̣e}²¹ (*p̄ēt̄n̄*^{n̄č̣e} Kl, Pln) / *p̄ēt̄n̄*^{č̣e} / *p̄ēt̄n̄*^{č̣e}²², paskolintame iš sen. br. прятница, ir kitame iš vartosenos pasitraukusiame skolinyje

¹⁷ Žr., pvz., B. Jasiūnaitė, Fonologinės ir morfonologinės *ai, ei* vienbalsinimo sąlygos šiaurės žemaičių tarmėje, – VI tarptautinis baltistų kongresas: Pranešimų tezės, Vilnius, 1991, 44.

¹⁸ Dėl asimiliacinio *e* > \bar{e} /ie žr. 15 išn.

¹⁹ *a* po minkštojo priebalsio

²⁰ Plg. A. Vanagas, V. Maciejauskienė, M. Razmukaitė, Lietuvių pavardžių žodynas, A–K, 1985, 173 (s. v. *Dementas*).

²¹ Kartais minima (pvz., Blt XIV (1) 64) variantą su trumpuoju *e* (*p̄ēt̄n̄*^{č̣e}) gali pasakyti nebent tie šiaurės žemaičiai, kuriems šis žodis visiškai svetimas.

²² Dėl \bar{e} /ie žr. 15 išn. – Čia pasakytina, kad daug kur šalia šių atmainų arba vietoj jų vartota ir ypatingai perdirbta *p̄ēt̄n̄*^{č̣e} / *p̄ēt̄n̄*^{n̄č̣e} / *p̄ēt̄n̄*^{č̣e}; galima ir *p̄ēt̄n̄*^{č̣e} / *p̄ēt̄n̄*^{č̣e}, atsiradusi prastinant junginį, prasidedantį nosinio sprogo (faukaliniu) priebalsiu. Bandymas šiuos variantus tiesiogiai ar netiesiogiai sieti su lenkų kalba (plg. Blt XIV (1) 62) beviltiškas: toje kalboje penktadienis vadinamas visai kitaip – *piątek*. „Neetimologinis“ variantų *p̄ēt̄n̄*^{č̣e} ir kt. virpamasis po ilgojo kirčiuoto balsio (dar prisimintina: *â_rsk̄ōs* † † *â_rsk̄ōs* End ‘aiškus’, *kv̄ied̄arn̄à* † † *kv̄ied̄arn̄à* Kv ‘Kvėdarna’ ← **kv̄ēd̄aina*, *ō_r̄s̄ōs* † † *ō_r̄s̄ōs* Trk ir kt. ‘vašas’ ← **uañšas*, *šōsk̄âr̄d̄e* † † *šōsk̄âr̄d̄e* Vvr ‘suskaidė’) aiškintinas galbūt jau užgesusių fakultatyvių šio priebalsio nykimu greitojo (*allegro*) stiliaus kalbos (pedantiškiausiai sakant – diskurso) pagrindinio ar šalutinio kirčio pozicijoje po pailgėjusio balsio

sklĕ-nĩ-čĕ || sen. *sklĕ-nĩ-čĕ* End (vns. kilm. *sklĕ-nĩ-čĕs*) / *sklĕ-nĩ-čĕ* Kl, Pln (vns. kilm. *sklĕ-nĩ-čĕs*)²³, kildintiname iš s. br. склянїца²⁴.

§ 8. Šiems atvejams nepriskirtinas *ĕ*, susidaręs dėl junginio *e-e* kontrakcijos priešdėlių *ne-*, *be-*, *te-* ir veiksmazodžio *bũti* bei jo vedinių šaknies *es-* sandūroje: *jus_vĕšketj_mũmis / sĕnũs* \ *pĕ_ve.lũĩ*! || *ka_mes_n ĕ:s ĕm ĩ nĩek^a mĕ.čus^s / bĕn_bamati_tumĕm_kĕ*. Jdr 'Jūs vežkit (į ekskursijas) mus – senius, po velnių! Kad mes neesam nieko matę, bent bematytumėm ką'; *aš_bĕ_dĩ_klĕ / t ĕ:s^ũ ruokũu* | *tam^e pilĕka.lĩnĕ\ mĕ.čus^s* t. p. 'aš baidyklę teesu, rokuoja, tame pilikalnyje mačiusi'; *sĕ.k^(a) b ĕ:s ũ ĩ ĩ^(a) / vĕsĕlĕ* Sd 'sako, beesanti veseliai'; *par_sĕ.ũ^(a) givĕ.nĕm^(a) / nĕ:sĕ bũus⁽ⁱ⁾ ĩ* \ *apsi_gĩerũs^(a)* Rnv 'per savo gyvenimą neesu buvusi apsigėrusi'.

Tokio kontrakcinio skiemenis priegaidės nėra natūralios. Tęstinė atrodo tvirtagaliskesnė už normalią tęstinę, staiginė – tvirtapradžiškesnė, nieku būdu ne laužtinė; pavyzdžiui, formos *nĕ:sĕ ~ ne-esũ, tĕ:sĕ ~ teesũ* niekada netariamoms **nĕ:sĕ, *tĕ:sĕ*. Tai rodo, kad sutrauktasis *ĕ* yra ne atskira fonema, o fonemų junginys *e/&/e/*, – vadinasi, tokiais atvejais *ĕ* = *e/&/e/*, *ĕ* = *lĕ/&/e/*.

II

§ 9. Tai, kas pasakyta pirmajame skirsnyje, tvirtai remia K. B ũ g ĕ, teigusį, kad žemaičių *mĕ:sĕ* 'mėsa' esąs iš rusų, – dabartinėmis sąvokomis, iš sen. baltarusių – мясо 't. p.' kildintinas slavizmas, šaknies vokalizmu nesiskiriantis nuo minėto žodžio *pĕ.tnĩ-čĕ* 'penktadienis'²⁵. Tokiems skoliniams pridera ir ką tik glaustai apsvarstytas senasis stiklinės pavadinimas *sklĕ-nĩ-čĕ/sklĕ-nĩ-čĕ*. Neabejotinai teisuus

([r] → <∅>/V_C) ir su tuo susijusia hiperkorekcija (∅ → <r>/V_C; plg.rieveiksmĩ *kadĕ* ~ *kadĩ* 'kadaise, labai seniai' → <*kadĕ*r> Grg, Sd, Žr, panašiai varijuojantį ar varijavusį veikiausiai pagal *dĕr* → <*dĕ*>). Įtariu, kad pirmasis vyksmas ([r] → <∅>/V_C) glūdi ir upėvardyje *ve.vĕ.ržĕs* 'Veiviržas' (ir jo vedinyje *ve.vĕ.ržĕnĕ* 'Veiviržėnai'), – raida galėjo būti tokia: *ve.vĕ.ržĕs* (reduplikacija) → *ve.rvĕ.ržĕs* („kuršiškas“ hiperkorekcinis dvigarsio pirmojo dėmens pailginimas) → *ve.rvĕ.ržĕs* || *ve.vĕ.ržĕs* → *ve.vĕ.ržĕs* (vieno iš svyruojančių variantų pasirinkimas, stimuliuojamas dviejų r disimiliacijos).

²³ Telšiškiai, žinoma, vietoj *ĕ* taria priešskirtiniame ir atitrauktinio kirčio skiemenyje dėsingai sutrumpėjęs *e*, pvz.: *sklĕnĩ-čĕ* Gd, Nv, Tl (vns. kilm. *sklĕnĩ-čĕs*) arba rašinio pabaigoje (§ 19) minima antrinį dvibalsį *ei*.

²⁴ Dabartinėje baltarusių kalboje yra tik склянка 'stiklinė' (taip buvo jau XIX amžiuje – žr. И. И. Носовичъ, Словарь Бѣлорусскаго нарѣчїя, Санктпетербургъ, 1870, 583). Aiškiai ir tvirtai pasakytina, kad skolintas ne literatūroje kartkartėmis minimas variantas скленїца, bet būtent склянїца (taip baltarusiai tartų ir dabar, jeigu žodis tebebūtų gyvas). Tik iš tokio varianto radosi kad ir pietinių vakarų aukštaičių bei pietų aukštaičių *sklĕnyčĩ*, didelės uteniškių dalies bei kai kurių vilniškių *sklĕ.nĩ-čĕ*, kai kurių vilniškių (pvz., Mielagėnų ir Svirkų šnektų) *sklĕnĩ-čĕ* (< *sklĕnĩ-čĕ* < **sklĕnĩ-čĕ*) ir t. t. Pokytis sl. 'a' → liet. *ė* (> *ė* ir pan.) yra gana nuoseklus (plg. V. K a r d e l i s, Fonologiniai rytų aukštaičių šnektų slavizmų fonologijos bruožai, Vilnius, 2003, 92tt.).

²⁵ Žr. B ũ g a II 682, III 47. Tais (ypač pirmosios publikacijos laikais) baltarusių kalba buvo laikoma rusų kalbos tarne (r. белорусское наречие [русского языка], senąja rašyba – Бѣлорусское нарѣчїе [Русскаго языка] – plg. 24 išn.).

ir Z. Zinkevičius, „Lietuvių dialektologijoje“ (tiesa, labai atsargiai ir su išlygomis) palaikęs K. Būgos aiškinimą²⁶. Tik priėmus šią pažiūrą galima suprasti išnagrinėtuosius faktus, nes net visai laisvai traktuojant istorinės fonetikos teoriją ir turint labai lakią fantaziją neįmanoma suvokti nei įsivaizduoti, kaip galėjo „Purpuros“ tarmėje vienintelis vardažodis *mē:sà* prarasti šaknies nosinį elementą, išlaikytą visais kitais atvejais²⁷.

Taigi dabar visai aišku, kad V. Vitkauskas beveik prieš tris dešimtmečius yra kėlęs beviltišką alternatyvią hipotezę – bandęs, jeigu ne įrodyti, tai bent parodyti, jog *mē:sà* su visokiomis kitomis savo atmainomis esanti savas veldinys, fonetiškai išriedėjęs iš **mensá*²⁸. Tas įrodinėjimas taip akivaizdžiai prieštarauja ir klasikinės, ir moderniosios istorinės kalbotyros elementariausiems principams, kad nekilo nė noro ginčytis dėl jo. O padiskutuoti, kaip pasirodė vėliau, būtinai reikėjo: ydingai rekonstruota žemaičių **męsà* net labai rimtuose baltų kalbotyros veikaluose imta tiesiogiai ar netiesiogiai remtis kaip tikru faktu, genetiškai sietinu, pavyzdžiui, su prūsų kalbos žodžiui *menso*²⁹ (\approx sl. **męso*³⁰).

III

§ 10. Svarbiausias dalykas, kuris, net jeigu neturėtume „Purpuros“, neleistų priartinti V. Vitkauskui ir jį *implicite* neatsargiai palaikiusiems kitiems mokslininkams, yra tai, kad ne galima rasti motyvų, dėl kurių žemaičiai, šiaip vardažodžių kamiene turį reguliarią \bar{e}/\bar{e}^n ($< * \bar{e}/*en$), būtų galėję padaryti išimtį vienam žodžiui.

²⁶ Z. Zinkevičius LD 79 (27 išn.).

²⁷ Išskyrus, suprantama, svarstomajam dalykui nesvarbias iš seno nekirčiuotas galūnes.

²⁸ V. Vitkauskas, Mėsos pavadinimai žemaičių šnektose, – Blt XIV (1), 1978, 61–65. Iš tikrųjų tame – kaip čia švelniau apibūdinus? – esistiniame straipsnyje taip tiesiai nepasakyta, bet pagrindinė mintis pakankamai aiški: žemaičių *mē:sà* (ir to žodžio atmainos su šakniniu *-ei/-en-*) esąs ne skolinys, o senas baltiškąs žodis. – Šiame kontekste turbūt prasminga prisiminti, kad kaip savą žodį bandyta aiškinti net aukščiaučių *męsq* – dabar jau niekam abejonių nebekeliantį skolinį: „lie. *mėsà* < *mē[m]s-á* ‘Fleisch’ (antrasis *m* išnyksta per dissimilationem)“ – K. Būga, Aistiški studijai: Tyrinėjimai lygintinjo prūsų, latvijų ir lietuvių kalbomoksljo srityje 2, Peterburgas, 1906/1907 (rankraštis Vilniaus universiteto rankraščių skyriuje), 202 (veikiausiai čia, kaip ir kitur „Aistiškuose studijuose“, dėstomas K. J. A. J. A. U. S. P. Maždaug tą pačią mintį (su Z. Zinkevičiaus komentaru 3 išn.) žr. Būga I 113 (3).

²⁹ Plg., V. Mažiulis PKEŽ III 131, kur minima lietuvių **męsa* – archetipas, kurį (jeigu tai ne gyna spekuliacija) galima korektiškai atkurti tik iš ž. **męsà*: kitų lietuvių kalbos faktų, remiančių šią rekonstrukciją, nėra. Deja, per neapdairumą jai esu kaip ir pritaręs (žr. A. Girdeenis, V. Mažiulis, Baltų kalbų divergencinė chronologija [1994], – KD II 110, § 2.3).

³⁰ Plg. le. *mięso* = č. *maso* = s.-kr. *měso* = r. *мясо* = ukr. *м'ясо* < **męso*.

Tiesa, kaip jau matėme, žemutinis *ē*, genetiškai susijęs su **ē/*en*, tariamas vieno kito veiksmožodžio esamojo laiko lyčių šaknyje, kartais prieš būsimojo laiko formantą. Bet čia žemutinio pakilimo balsis lengvai ir patikimai paaiškinamas paprasta ar kiek sudėtingesne analogija. Tokiais atvejais kaip *pasê:s* || *pasêns* ‘pasens’, *gã:st* ~ *gêsta* (/gãⁿ:st) balsio kokybė apibendrinta pagal būtąjį kartinį laiką (*pasê:na* ~ *pasêno*, *gã:sa* ~ *gêso*); *drê:s* ‘drįsta’: *drî:sa* ~ *drîso* (< *drêⁿ:s*: *drîⁿ:sa*) kartoja *lênd* ~ *leñda*: *lînda* ~ *liñdo*, *trênk* ~ *treñka*: *trînka* ~ *triñko* grupės veiksmožodžių modelį, o šis modelis turi būti labai seniai³¹ susidaręs pagal santykį *kã:rp* ~ *keřpa*: *kê:řpa* ~ *kiřpo*, *têlp* ~ *teřpa*: *têřpa* ~ *tiřpo*³².

§ 11. V. Vitkauskas, jausdamas, kad veiksmožodžiai nėra tvirtas jo išankstinio įsitikinimo ar tikėjimo ramstis, bet norėdamas nors kiek jį pagrįsti, griebėsi šiaudelio – „poliarizacijos“³³ *mê:sà* ~ *misà* atžvilgiu. Tai šiaudelis beveik tiesiogine šio žodžio reikšme, nes silpnesnį argumentą sunku ir sugalvoti. Jis nestiprus jau vien todėl, kad netinka nei ankstesnėms, nei dabartinėms šnektoms, vietoj šakninio **ē/*en* turėjusioms ar tebeturinčioms *ēⁿ* ar *en* (/eN) arba *ei* – labai seną, randamą jau S. Daukanto ir J. A. Pabrėžos raštuose. Hipotetinė **mêⁿ:sa*/**mê:sà* ‘mėsa’, pagal svarstomąją hipotezę turėjusi egzistuoti iki spėjamųjų įvykių, ir *mê:sà* ~ *misà* puikiai skirtųsi visomis savo lytimis – „poliarizacija“ čia būtų buvusi nereikalinga, tiesiog negalimà. Tad kiek rimčiau galėtume remtis nebent tomis šnektomis, kuriose **ē/*en* yra virtęs nenosiniu *ē* ir „teorinio“ archetipo **mensá* reguliariūs fonetinės raidos padarinys būtų **mê:sà* ~ **mê:sà*, kuri nuo kvazihomonimo *mê:sà* ~ *misà*, galimo tokiomis įsivaizduojamomis sąlygomis, teskirtų šaknies balsio kiekybė.

§ 12. Kad viskas paaiškėtų iki galo, idealizuokime padėtį, kiek tik įmanoma. Trumpam atidėkime „Purpurą“ į šalį ir tarkime, kad **mê:sà* tikrai egzistavo ir kad to vardažodžio ypatingos raidos padariniai yra plitę į visas puses iš hipotetinio *ēⁿ/en* (< **ē/*en*) ankstyvos denazalizacijos arealo.

Kad *mê:sà* ~ *misà* galėtų daryti tokiam žodžiui poveikį ir sužadinti išimtinį (arba, kaip dabar madinga sakyti, unikalų) poslinkį **mê:sà* → *mê:sà*, būtinos tam tikros sąlygos.

³¹ Tai bus įvykę tada, kai žodžių kamiene prieš tautosilabinius *n/m* balsis *i* dar nebuvo toks ryškiai uždaras ir artimas ilgajam *ī* kaip dabar.

³² Analogijos galia tokia didelė, kad pagal šį modelį net dvibalsis *ei* kartais perdirbamas į *ei*, plg. *rêit* || *rêit* ‘riečia’: *rêit^e* ~ *riêtė*, *têis* || *têis* ‘tiesia’: *têis^e* ~ *tiêšė* (apibendrinama *e*: *ę* tipo morfonologinė kaita).

³³ Kabutės V. Vitkausko. Jos korektiškos, nes straipsnyje kalbama veikiau apie galimą homonimų konfliktą, o ne tikrąją polarizaciją (kaip ją supranta, pavyzdžiui, J. Kuryłowiczius, iš kurio darbų šis terminas ir atėjo į lietuvių kalbotyrą). Tiesa, dabar tą terminą pradedama vartoti ir beveik tokia reikšme, kokią jam bandė teikti V. Vitkauskas (žr., pvz., J. B l e v i n s, Op. cit., 293f.).

1. Pokyčio $\bar{e} \rightarrow \bar{e}$ metu tarmėje turi jau egzistuoti ilgasis balsis \bar{e} . Glaustai šią sąlygą galėtume apibendrinti tokia šiek tiek supaprastinta simbolinės logikos formulė³⁴:

$$(\forall \bar{e})((m(\bar{e}) \supset x(\bar{e})) \supset (\neg x(\bar{e}) \supset \neg m(\bar{e})))$$

2. Poslinkio akstinas $m\bar{e}s\bar{a} \sim mis\bar{a}$ turi būti plačiai vartojamas žodis.

3. Fonemos $/\bar{e}/$ atsitiktinių svyravimų (fluktuacijų) žemutinė riba turi kirstis su galimos konkurentės $/\bar{e}/$ svyravimų aukštutine riba, – kitaip tariant, $/\bar{e}/$ ir $/\bar{e}/$ turi turėti bendrų fakultatyvinių variantų. Taip galėtų būti tik tada, kai konkuruoja garsai, kurių akustika bei artikuliacija pakankamai artima.

4. Turi grėsti ne įsivaizduojamas, o tikras homonimų konfliktas – didelis pavojus, kad bent svarbiausios žodžių $*m\bar{e}s\bar{a} \sim *m\bar{e}s\bar{a}$ ir $m\bar{e}s\bar{a} \sim mis\bar{a}$ formos gali sutapti ar bent jų skirtumas visai priartėti prie klausos galimybių ribos.

Pasvarstykite, kaip nagrinėjamoju hipotetiniu atveju tenkinamos ar netenkinamos šios sąlygos.

§ 13. Lengviausia apsispręsti dėl pirmosios sąlygos.

Kai renkamasi iš atsitiktinių variacijų, pasirenkamasis garsas turi jau egzistuoti kaip savarankiška fonema³⁵. Todėl turbūt kiekvienam aišku, kad išimtinė pakaita $\bar{e} \rightarrow \bar{e}$ galėjo būti nors kiek įmanoma tiktai po visuotinio ar pozicinio *ei* virtimo ilguoju \bar{e} žodžių kamiene – svarstomojo hipotetinio pokyčio metu jau turėjo būti sakoma *kr̥ǣ̃us* ~ *kreivas*, *r̥ĕk* ‘reikia’, *sv̥ĕks* ~ *sveikas* ar pan. (daugiau galimų pavyzdžių žr. § 6 pabaigoje). Kito šaltinio šis balsis neturėjo, o senasis baltiškasis $*\bar{e}$ (tas, iš kurio išriedėjęs bk \bar{e}) seniai jau buvo pakitęs, gal ir daugiau ar mažiau sudvibalsintas – bent tam tikrais atvejais.

Pabrėžtina, kad ir slavizmuose \bar{e} (žr. § 7 ir 9) galėjo atsirasti tik po kalbamojo pokyčio *ei* → \bar{e} ³⁶, – svarstomosios sąlygos loginėje formulėje (§ 12) slypi ir šis atvejis.

§ 14. Apie antrąją sąlygą pasamprotaukime platėliau.

Žemaičiuose *mis\bar{a}* – ne iš populiariųjų žodžių. Būdinga, kad iliustruojant pagrindinę jo reikšmę (‘nuopilas nuo salyklo alui, salyklo ekstraktas’) didžiajame

³⁴ Simbolių reikšmės: \forall – bendrumo kvantorius, \supset – materialioji implikacija (maždaug – santykis „jeigu ... tai“), \neg – neiginy. Simbolis *m* čia reiškia savybę ‘būti žodyje *m\bar{e}s\bar{a}*’, indeksas *x* – savybę ‘būti kur nors kitur’. Formulę galima interpretuoti taip: *Kiekvienam \bar{e} teisinga: Iš teiginio „jeigu \bar{e} yra žodyje m\bar{e}s\bar{a}, tai \bar{e} yra ir kur nors kitur“ plaukia teiginys „jeigu \bar{e} nėra kur nors kitur, tai \bar{e} nėra ir žodyje m\bar{e}s\bar{a}“.*

³⁵ To kategoriškai reikalauja vadinamasis struktūrinės analogijos principas – žr. P. Kiparsky, *The phonological basis of sound change*, – *The Handbook of Phonological Theory*, ed. by J. Goldsmith, Cambridge, 1995, 656.

³⁶ Endriejaviškių ir ypač iš kuliškių bei plungiškių germanizmas *kr̥ĕdà* ~ *kreidà* lyg ir rodo, kad *ei* vienbalsėjimas neturėtų būti labai senas. Bet veikiausiai to žodžio šaknies vokalizmas vertintinas kaip padarinys vietinės hiperkorekcijos, kurią galėjo sužadinti *ei* → \bar{e} svyravimas ir nuosekliu vienbalsinančių savų šnektų priešprieša dažnėliau dvibalsį išlaikantiems kaimynams.

„Lietuvių kalbos žodyne“ minimas tik vienas Žemaičių taškas – Karklėnai (Kelmės r.): visos kitos vietos (jeigu nekalbėsime apie A. Juškos žodyną ir J. Lebedžio smulkiosios tautosakos rinkinį) nurodytos iš rytų aukštaičių ploto; iš ten ir visi antriosios (be abejo, perkeltinės) reikšmės (‘iš ruginių miltų padarytas rūgštus gėrimas, gira, rūgštymas, rūgštelė’) pavyzdžiai.

Šiaurės žemaičiai *mįsq* žino tik pagrindine reikšme, kurią viena 75 metų tirkšliškė paklausta nusakė taip: *pòtràr kòr_á.l^oq dērb | nerú:geš_dâr àlòs* ‘putra, kur alų dirba, nerūgęs dar alus’ – žmonės, niekada nesusidūrę su aludariais ir salyklinio alaus darymu, to žodžio nemoka paaiškinti. Tai rodo, kad šios tarmės plote *mēsà ~ misà* – ne visuotinai vartojamas žodis, o profesionalizmas.

Nėra jokios abejonės, kad toks specialus aludarių amato terminas negali ir negalėjo daryti įtakos kasdienės buities žodžiui.

§ 15. Trečiąją sąlygą nesunku patikrinti empiriškai.

Įrašius į kompiuterio atmintį Tirkšlių šnekta išartą³⁷ dirbtinį (logatominį) bei natūralų vienaskaitos galininką **mē·s^a / mē·s^{a38}* ir apdorojus įrašus Lietuvoje gerai žinoma olandų P. Boersmos ir D. Weeninko kompiuterine programa PRAAT (v. 4.4.16)³⁹, gautos tokios trijų pirmųjų formančių (F₁, F₂, F₃) reikšmės⁴⁰:

[eː]: F₁ = 510 Hz, F₂ = 1480 Hz, F₃ = 2240 Hz

[eː]: F₁ = 660 Hz, F₂ = 1340 Hz, F₃ = 2570 Hz

Akivaizdu, kad [eː] ir [eː] – labai skirtingi garsai: pirmąjį tarptautine transkripcija reikėtų žymėti maždaug [ɛː], antrąjį – [æː]. Atvirasis [eː] gerokai kompaktiškesnis, įtemptesnis ir daug žemesnio tembro negu [eː]⁴¹.

³⁷ Eksperimentuota su savo paties įskaitytais pavyzdžiais. Kad taip galima daryti, rodo kad ir P. Ladefogedo, vieno iš pačių didžiųjų dabarties fonetikų, darbai (žr., pvz., P. Ladefoged, *Vowels and Consonants: An Introduction to the Sounds of Languages*, Oxford etc., 2005, 38 passim).

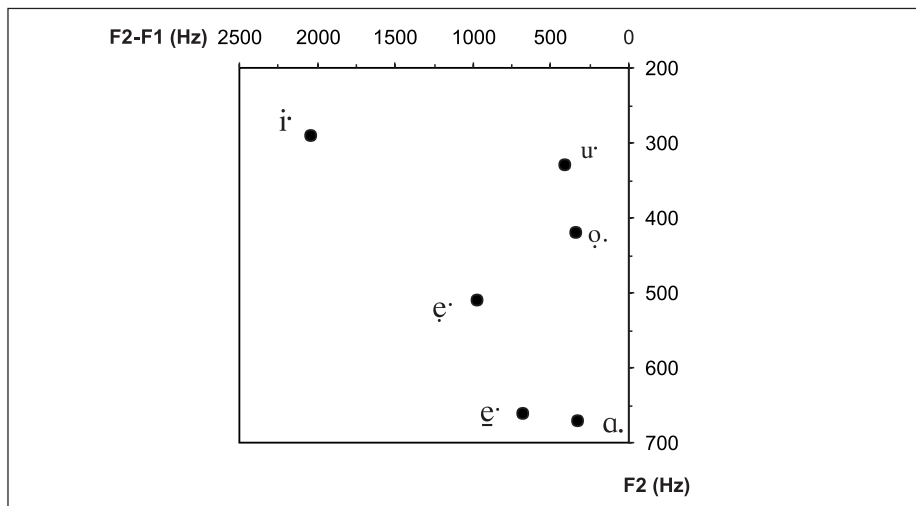
³⁸ Tariant logatominės formos **mē·s^a* balsį orientuotasi į veiksmą *tē·sat* ‘tęsiat’. Lyties *mē·s^a* ‘mėsa’ balsio kokybę geriau perteikia simbolis <e>; tikslesnė viso žodžio transkripcija būtų *mē·s^a*, nes balsis labai atviras, o priebalsis [m] nesuminkštėjęs.

³⁹ Paskutinė versija, paskelbta baigiant šį rašinį, buvo PRAAT v. 4.4.30 – žr. P. Boersma, D. Weenink, PRAAT: doing phonetics by computer (Version 4.4.30): [Computer program], – <http://www.praat.org/> = <http://www.fon.hum.uva.nl/praat/> (2006-08-28).

⁴⁰ Pateikiami kelių (5–7) realizacijų vidurkiai, suapvalinti 10 Hz tikslumu. – Visa tokių tyrimų metodika ir eiga gana smulkiai aprašyta str. A. Girėnė, Adutiškio šnektos balsių [aː]/[aː] trukmė ir spektrai, – Blt XL (1), 2005, 47–50 (§ 2.2–2.4).

⁴¹ Kompaktiškumo, įtempimo ir tonalumo indeksai (atitinkamai – *c*, *t*, *T*), apskaičiuoti kompiuteriu pagal R. Piotrovskio rekomendacijas (žr. P. Г. П и о т р о в с к и й, Еще раз о дифференциальных признаках фонемы, – *Вопр. языкознания*, VI, 1960, 24–28), tokie: balsio [eː] – *c*.1000 = 883, *t* = 390, *T*.1000 = 25, balsio [eː] – *c*.1000 = 839, *t* = 290, *T*.1000 = 283.

Visų ilgųjų bei pusilgių balsių akustinėje erdvėje jie atrodo taip (žr. pav).

Tirkšliškių kirčiuoti ilgųjų ir pusilgių balsių spektrai tikrų ir dirbtinių (logatomi- nių) formų pozicijoje [m]–[s^u]. Ordinačių ašyje žymimos pirmosios formantės (F₁) reikšmės, absčių ašyje atidėti antriosios ir pirmosios formantės skirtumai(F₂-F₁)⁴²

Kaip matyti, [e·] beveik sutampa su „teoriniu“ neutraliuoju balsiu, dažniausiai žymimu simboliu <ə>⁴³, o [e·]artimas užpakaliniam balsiui [a·] – ypač pagal pir- mąją formantę, atliepančią labai žemam pakilimui ir dideliu atvirumui.

Sunku tikėtis, kad tokie skirtingi garsai, nors jų tarimas ir labai svyruotų, gali turėti bendrų fakultatyvinių variantų – bent jau pakankamai dažnų, kad [e·] ret- karčiais galėtų būti nugirstas kaip [e·]. O be tokių klausos riktų išimtinė pakaita *mē·sà → mē·sà neturėtų jokio – nei fonologinio, nei fonetinio – pamato⁴⁴.

§ 16. Pagaliau priėjome prie ketvirtosios sąlygos.

Pažiūrėkime, kaip kretingiškių šnektose atrodytų tikro žodžio mēsà ~ misà ir įsivaizduojamo (t.y. neva dėsningai iš *mensá išriedėjusio) *mē·sà ~ *mēsà para- digmos:

⁴² Dėl tokio balsių akustinės erdvės vaizdavimo ir to vaizdo artimumo artikuliaciniais santy- kiams žr. P. L a d e f o g e d, I. M a d d i e s o n, The Sounds of World's Languages, Oxford etc., 2002, 284–286.

⁴³ Vyro balsiui jo formantės tokios: F₁ = 500 Hz, F₂ = 1500 Hz, F₃ = 2500 Hz (žr. A. G i r- d e n i s, Teoriniai lietuvių fonologijos pagrindai, Vilnius, 2003, 226 ir min. lit.). Savaiame supranta- ma, kad F₂-F₁ = 1000 Hz.

⁴⁴ Plg. J. B l e v i n s, Op. cit., 32ff. ir min. lit.

V. <i>mēsà</i>	<i>*mē:sà</i>
K. <i>mēsūsos</i> <i>mēsūsos</i>	<i>*mē:sūsos</i> <i>*mē:sūsos</i>
N. <i>mēsâ</i>	<i>*mē:sâ</i>
G. <i>mēs^sa</i>	<i>*mē:s^a</i>
[n. <i>mēsò</i>	<i>*mē:sò</i>
Vt. <i>mēsūo</i> <i>mēsūo</i>	<i>*mē:sūo</i> <i>*mē:sūo</i>

Matome, kad kretingiškųjų paradigmose homoniminių formų apskritai nebūtų – kiek panašūs atrodytų nebent galininkai, nors iš tikrųjų tradicinė tarmė ir juos skirtų, nes pusilgiai *e., o.* čia gana trumpi – daug trumpesni negu tikri ilgieji *ē, ō;* pastebimai kitoniška būtų jų priegaidė (plg. minimaliąją porą *sklĕ:st^ē ~ sklĭ:ti* : *sklĕ:st^ē ~ sklĕ:sti*, kur priegaidės labai skirtingos). Dabartiniai telšiškiai šiandien vienodai tartų dar ir kilmininką bei vietininką, bet kiekybės opozicijų neutralizacija šios tarmės priešskirtiniuose skiemenyse negali būti labai sena: prieš 30–40 metų informantai, gimę XIX a. ar pačioje XX a. pradžioje, ilguosius ir trumpuosius priešskirtinius balsius bent fakultatyviai tebeskirdavo⁴⁵.

§ 17. Glaustai a p i b e n d r i n k i m e apmąstymus, išdėstyti § 12–16.

Iš keturių sąlygų, kuriomis – ir tai su išlygomis – galėtume pripažinti bent šioki toki pokyčio **mē:sà* → *mē:sà* realumą, daugiau mažiau priimtina pasirodė tik pirmoji: prieš pokyčiui prasidedant tarmė jau galėjo turėti ilgąjį *ē* (← *ei*). Kitas tris sąlygas analizė meste atmeta – jokio homonimų konflikto nei jo sukeltos „poliarizacijos“ negalima rekonstruoti net pasirinkus idealizuotą versiją, palankiausią nagrinėjama hipotezei. Nėra tokio fonologinės raidos mechanizmo, kuris būtų galėjęs pažeminti hipotetinio vardažodžio **mē:sà* šaknies balsio pakilimą – transformuoti tą įsivaizduojamą žodį į *mē:sà*.

Susiejus tuos svarstymus su rankraštinės „Purpuros“ faktais, pateiktais ir išnagrinėtais pirmajame skirsnyje, galimas tik vienas, bet visiškai tvirtas atsakymas į šio rašinio antraštės klausimą: šiaurės žemaičių *mē:sà* ‘mėsa’ nėra ir negali būti *veidinis* iš baltų **mensā*. Šio žodžio aiškinimo, tikresnio kaip tas, kurį jau beveik prieš 90 metų teikė K. Būga (žr. § 9), kol kas neturime – ir vargu ar kada turėsime. Galima tik stebėtis didžiausiojo mūsų kalbininko intencija ir dar kartą įsitikinti, kaip pavojinga klasiką ignoruoti ar į jų mintis bei darbus žiūrėti atsainiai ir be deramo pieteto.

⁴⁵ Žr. A. Girdenis, Mažeikių tarmės vokalizmas [1967], – KD I 141; I d e m, Atvirasis *e* vaduviškių (kalvariškių) vardažodžio galinėse [1972], – Ibidem, 235t.; A. Girdenis, V. Lakinė, Šiaurės žemaičių kalbėjimo tempas [1976], – KD II 339.

§ 18. Nors rašinys kaip ir baigtas, turbūt reikia pasakyti kelis žodžius dėl variantų *měisà* (/meišà) ir *měnsà* (/meňsà/mensà)⁴⁶. Pagrindines mano mintis dėl jų, ilgai dėstytas tik gyvu žodžiu, glaustai jau yra paskelbęs V. Vitkauskas – tos mintys, tada dar gana impulsyvios ir nebrandžios, net buvo lyg ir koks polemikos akstinas.

§ 19. Pirmasis variantas *měisà* (/meišà Šauk ir kt.) paaiškinamas tik kaip hiperkorekcijos padarinys – maždaug toks pat kaip daug kur Žemaičiuose vartota § 7 aiškinamo skolinio *sklė·nĩ·čė* ‘stiklinė’ atmaina *sklėini·čė* Sd, Trk, Vks, Kv ir kt. (/skleini·či Šauk ir kt.)⁴⁷. Abiem atvejais nukopijuota ir hipernormaliai apibendrinta „prestizinė“ retrogradinė (grįžtamoji) raida $\bar{e} \rightarrow ei$ ($\bar{e}t^e \sim eiti \rightarrow \bar{e}it^e$, *sklė·st^e* ~ *skleisti* → *sklėist^e* ir pan.).

Be abejonės, šakniniai *ei*, *ai* buvo suvienbalsėję į \bar{e} , \bar{a} daug didesniame plote, negu atrodytų iš dabartinės šio reiškinio geografijos. Sustiprėjus aukštaičių įtakai kažkur žemaičių ploto pietryčiuose kilo \bar{e} , \bar{a} atvertimo į „tauresnius“ *ei*, *ai* tendencija ir žodis po žodžio, pozicija po pozicijos ėmė slinkti į vakarus bei šiaurę. Ši banga pamažu užliejo daugelį žodžių, turinčių šakninį \bar{e} ⁴⁸, – neišvengiamai ėmė rasti hipernormalizmą tais išimtiniais atvejais, kai šis balsis nebuvo kilęs iš *ei*. Tai anksčiau ar vėliau turėjo sužadinti fakultatyvų svyravimą $\bar{e} \rightarrow <ei>$ ir žodžių *mě·sà*, *sklė·nĩ·čė* prototipuose; užgesus tiems svyravimas vienur nusistovėjo formos su dvibalsiu, kitur – su senuoju ilguoju balsiu⁴⁹.

Kodėl *sklėini·čė* buvo sakoma plačiau negu *měisà*, suprasti nesunku. Stiklinė senais laikais paprastiesiems kaimo žmonėms nebuvo kasdienės buities daiktas – ji asocijuodavosi su šventėmis bei iškilmėmis, su rafinuotesne miestų ir dvarų kultūra. Tokia pat prestižo aureolė supo ir stiklinės pavadinimą, todėl hipernormalios raidos sparta, nuoseklumu bei veržlumu jam negalėjo prilygti *mě·sà* – kur kas buitiškesnis ir žemiškesnis žodis. Dėl tų pačių motyvų daug plačiau išliko su \bar{e} ir

⁴⁶ Gana tiksliai jų geografiją žr. V. Vitkauskas, Op. cit., 63t. Tų variantų arealai vietomis, matyt, susikirsdavo. Pavyzdžiui, senieji šaukėniškiai (Kelmės r.) šiaip sakydavę *měisà* , bet žaismingame posakyje *pri·mėnsuōs reik drūnsuōs* ‘prie mėsos (t. y. merginantis) reikia drąsos’ vartota ir *měňsà* (prof. habil. dr. Alberto Rosino asmeninė informacija).

⁴⁷ Dar žr. V. Vitkauskas, Šiaurės rytų dūnininkų žodynas (toliau – DūnŽ), Vilnius, 1976, 533.

⁴⁸ Naujausias man žinomas pavyzdys yra § 7 paminėta pavardė *dė·mōnts*, kurią beveik visi jaunesnieji tirkšliškiai taria *dėimōnts* ar net *dėimānts*.

⁴⁹ Čia būtina pažymėtina, kad \bar{e} atvertimo į *ei* galimybę Z. Zinkevičius buvo empiriškai užčiuopęs jau 1966 metais (žr. LD 91 – dėl kuršėniškių *měisà* galimos kilmės iš *mě·sà*).

senasis penktadienio pavadinimas *pē·tñî·ĉ^{e50}*; be to, dvibalsį *ei* asimiliuojančiose šnektose tikriausiai pasigirsdavusiam dvibalsiui įsitvirtinti trukdė asimiliuotos formos **pēiñî·ĉ^e* neparanki, net dezorientuojanti asociacija su *pēitâ* ‘pietūs’.

§ 20. Turimais duomenimis⁵¹, variantas *mēnsà/mēñsà/mensà* žinomas tik tose šnektose, kurioms būdinga hiperkorekcinė ilgųjų balsių nazalizacija prieš pučiamuosius bei sklandžiuosius ir jos išprovokuotas „neetimologinis“ -*n*- (pavyzdžiui, tokiais atvejais kaip *gînslà/gîñslà* ‘gysla’, *gûnžî·s/gunžî·s* ‘gūžys’, *trîns/triñs* ‘trys’)⁵²:

$$\bar{V} \rightarrow \bar{V}^n / - \{ \underset{R}{S} \}$$

To reiškinių areale *mē·sà* ne tik galėjo, bet beveik ir turėjo pakisti į *mēnsà*. Šį pokytį ypač skatino ir spartino galingas nosinio *m* poveikis, sukėliaš nuolatinę koartikuliacinę nazalizaciją, kurią šiuo konkrečiu atveju galima glaustai parodyti tokia formule:

$$\bar{V} \rightarrow \bar{V}^n / [m] _$$

Progresyvinę nosinamąją *m* galią ypač puikiai rodo 1759 m. „Ziwato“ *maqf-te ~ mō·ⁿste* ‘tepalas’ (su <*q*> = *on* – visi 16 pavartojimų) – skolinys, kurio originale (br. маць ar le. maść ‘t.p.’) nosinio balsio nebuvo; tokio šaknies vokalizmo žodį *mō·ⁿste* yra turėję ir pietų žemaičiai varniškiai (bent jau Laukuvos ir Šiauduvos apylinkėse)⁵³.

V

§ 21. Glaustai su s u m u o k i m e viso tyrimo rezultatus.

1. XIX a. vidurio rankraštinis šiaurės žemaičių Kretingos šnektos tekstas „Purpura izsganima mukos Jezusa“ ir diachroninės fonologijos argumentai rodo, kad žemaičių žodis *mē·sà* ‘mėsa’ negali būti veldinys, kilęs iš baltų **mensá*, ir kad

⁵⁰ V. Vitkauskas DūnŽ 519. Žr. dar I d e m, – Blt XIV (1) 62 (paskutinė pastraipa, kur minimą kai kurių pietų žemaičių varniškų *peitnyčia*). Toje vietoje šiuo ir panašiais kitais atvejais pasitaikąs *ei* visai nesuprantamais ryšiais siejamas su s. sl. *ę* – atrodytų, kad žemaičiai galėję skolintis iš senosios slavų (t. y. senosios b u l g a r ū!) kalbos... Nemanyčiau, kad autorius taip manė iš tikrųjų, bet tekstas toks nedisciplinuotas, kad galima jį ir taip suprasti.

⁵¹ Tai neblogai matyti iš V. V i t k a u s k o žemėlapiu (Blt XIV (1) 63).

⁵² Apie sociolingvistinius pokyčio motyvus žr. A. G i r d e n i s, Simono Stanevičiaus rašyba ir jo tarmės fonologinė sistema [1992], – KD III 49t. (§ 11).

⁵³ Žr. V. G r i n a v e c k i s, Žemaičių tarmių istorija: fonetika, Vilnius, 1973, 334. Apie nevykusį bandymą sieti šį žodį su veiksmažodžiu *mqstyti* žr. A. G i r d e n i s, A. R o s i n a s, [rec.:] V. G r i n a v e c k i s, Žemaičių tarmių istorija (Fonetika) [1974], – KD I 410.

reikia grįžti prie Kazimiero Būgos, pagrįstai teigusio, kad ž. *mē·sà* yra skolinys iš rusų (t. y. sen. baltarusių) *мясо* ‘t. p.’

2. Svarbiausi argumentai:

- a) „Purpuroje“ žodžių kamieno garsas, kilęs iš **ē/*en*, rašomas tik grafema <ę>, o *mēsa* – tik su <e> (*mesa, mesos* ir t. t.).
- b) Šnektose, kurios žodžių kamiene turi *ē* < **ē/*en*, neišmanoma rasti fonologinių mechanizmų, paaiškinančių ir pateisinančių unikalų to garso pakitimą vieninteliame žodyje *mē·sà*.

3. Nagrinėjamojo žodžio variantai su *-ei-* vietoj laukiamo *ē* yra hiperkorekcinės raidos, plitusias iš aukštaičių paribio, apibendrinimo rezultatas. Jie kopijuoja „pres-tižinę“ retrogradinę *ē·t^e → ēit^e* ‘eiti’ tipo pakaitą. Variantas *mēnsà/meñsà/mensà* yra atsiradęs dėl žemaičių pietuose bei pietryčiuose paplitusios sociolingvistiškai motyvuotos ilgųjų balsių nazalizacijos ($\bar{V} \rightarrow \bar{V}^n / - \{ \bar{R} \}$), kurią rėmė bei skatino ryškus nosinis balsių tembras po *m* ($\bar{V} \rightarrow \bar{V}^n / [m]_-$).

§ 22. Baigdamas norėčiau širdingai padėkoti doc. dr. Birutei J a s i ū n a i t e i, dr. Skaidrai G i r d e n i e n e i, prof. habil. dr. Albertui R o s i n u i ir prof. habil. dr. Sergejui T e m č i n u i už patarimus ir įvairią kitokią pagalbą.

STAMMT DAS NORDŽEMAITISCHE *mē·sà* ‘Fleisch’ AUS **mensá*?

Zusammenfassung

Im Beitrag wird anhand des handschriftlichen Textes der nordžemaitischen Mundart von Kretinga „Purpura iszganima mukos Jezusa“ (‘Purpur der Erlösung durch das Leiden Christi’) aus der Mitte des 19. Jh. und anhand der Argumente der diachronischen Phonologie gezeigt, dass das žemaitische Wort *mē·sà* ‘Fleisch’ nicht aus dem baltischen **mensá* stammt. Es wird bewiesen, dass man auf die begründete Behauptung von Kazimieras Būga zurückkommen sollte, dass žem. *mē·sà* eine Entlehnung aus dem ostslavischen *мясо* (*m’aso*) ist.

Hauptargumente:

1. Im „Purpura“ wird der aus **ē/*en* stammende Laut des Wortstammes nur als Graphem <ę> geschrieben, während *mē·sà* ‘Fleisch’ nur mit <e> aufgefunden wird (vgl. *ysztes ~ ištesa* ‘deht aus’, *szwęsto ~ šwęstū* ‘mit geweihtem’ und Nom. Sg. *mesa*, Gen. Sg. *mesos*, Akk. Sg. *mesa* etc.).
2. In den Mundarten, die im Wortstamm *ē* < **ē/*en* haben, ist es unmöglich phonologische Mechanismen aufzufinden, durch die die unikale Veränderung dieses Lautes in dem einzigen Wort *mē·sà* erklärt und gerechtfertigt werden könnte.

Die Varianten des untersuchten Wortes mit *-ei-* sind das Ergebnis der hyperkorrekativen Verallgemeinerung. Sie kopieren den „autoritativen“ retrograden Ersatz vom Typ *ē·t^e ~ ēiti* → <ēit^e> ‘gehen’ (nach dem Modell *svē·kà* → <svēikà> ‘gesund’ neben *mē·sà*, später tauchte an seiner Stelle *mēisà/meñsà* auf). Die Variante *mēnsà/meñsà* ist entstanden aufgrund der soziolinguistisch moti-

vierten Nasalisierung der langen Vokale $\bar{V} \rightarrow \bar{V}^n / - \{ \text{ŕ, ŕ} \}$, die im žemaitischen Süden und Südosten weit verbreitet ist (vgl. *gísla* → *gínsla* ‘Ader’, *trīs* → *trišs* ‘drei’), unterstützt und gefördert durch eine deutliche nasale Klangfarbe der vokale nach [m] ($\bar{V} \rightarrow \bar{V}^n / [m] -$).

Aleksas GIRDENIS

Baltistikos ir bendrosios kalbotyros katedra

Vilniaus universitetas

Universiteto 5

LT-01513 Vilnius

Lietuva

[*agirdenis@takas.lt*]